6 ભારત અને વિશ્વ

વિશ્વના બધા દેશો ભેગા મળીને આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજ બને છે. આધુનિક સમયમાં વિશ્વનો કોઈપણ દેશ આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજથી અલિપ્ત રહી શકે તેમ નથી. છેલ્લા બે દાયકાઓ દરમિયાન થયેલ સાઈબર ક્રાંતિ, સંવહન અને વાહન વ્યવહારના સાધનોનો ઝડપી વિકાસ વગેરેએ દેશના સીમાડાઓ ઓગાળીને 'વૈશ્વિક ગ્રામ'નો ખ્યાલ પ્રસ્તુત કર્યો છે. સતત વધતા જતા વૈશ્વિક વેપારના કારણે દેશો વચ્ચેનું પરસ્પરાવલંબન વધ્યું છે.

દરેક રાષ્ટ્રને પોતાનાં રાષ્ટ્રીય હિતો હોય છે. દરેક રાષ્ટ્ર પોતાની એકતા, અખંડિતતા, સાર્વભૌમત્વ, સલામતી, સંરક્ષણ અને વિકાસ ઝંખે છે. પોતાના રાષ્ટ્રના નાગરિકોનું રક્ષણ અને કલ્યાણ દરેક રાષ્ટ્ર ઈચ્છે છે. તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજમાં પોતાના દેશનું સન્માન-આત્મ ગૌરવ, મોભો તથા પ્રતિષ્ઠા વધારવા પ્રયત્ન કરે છે. પોતાના રાષ્ટ્રીય હિતોનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન થાય એ બાબત ધ્યાનમાં રાખીને દરેક રાષ્ટ્ર પોતાના ધ્યેયોને સિદ્ધ કરવા વિશ્વના અન્ય રાષ્ટ્રો સાથે સંબંધો બાંધે છે. વિશ્વનું દરેક રાષ્ટ્ર પોતાના રાષ્ટ્રીય હિતો અને ધ્યેયોને પ્રાપ્ત કરવાના હેતુસર અન્ય રાષ્ટ્ર સાથે રાજદ્વારી સંબંધો નિર્ધારિત કરવા અને જાળવવા કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની નીતિ અને કાર્ય યોજના અમલમાં મૂકે છે, જેને વિદેશનીતિ કહેવામાં આવે છે.

દરેક રાષ્ટ્ર પોતાની આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ સંતોષવા તથા વિદેશનીતિના નવા આયામો સર કરવા પોતાની ક્ષમતા અનુસાર મથે છે. પોતાના રાષ્ટ્રીય હિતોને સંતોષવા આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજ, રાજકારણ અને સંગઠનોમાં સક્રિય બનીને વિશ્વ રાષ્ટ્રોના સત્તા-માળખાં અને નિર્ણય ઘડતરની પ્રક્રિયાને પ્રભાવિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે; પરંતુ દરેક દેશની સક્રિયતા અને પ્રભાવની માત્રા તેમની વિવિધ પ્રકારની ક્ષમતા અને સ્થિતિ-સંજોગો અનુસાર જુદી-જુદી હોય છે. વર્તમાન સમયમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો અને રાજકારણમાં વસતી, વિસ્તાર, કુદરતી સંસાધનો, વિજ્ઞાન અને છેલ્લી ઢબની ટેકનોલોજીનો વિકાસ, આર્થિક વિકાસ, બજાર વગેરે જેવા પ્રભાવક પરિબળો નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી રહ્યાં છે.

ભારતની વિદેશનીતિના પાયાના સિદ્ધાંતો

દરેક રાષ્ટ્ર પોતાની વિદેશનીતિના ઘડતર અને અમલ માટે ચોક્કસ પાયાના સિદ્ધાંતોને અનુસરે છે. અહિંસા, સંઘર્ષને બદલે સહકાર, શાંતિ અને કલ્યાણ, વસુધૈવ કુટુંબકમ્ જેવા સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોએ ભારતની વિદેશનીતિને પ્રભાવિત કરી છે. આધુનિક કલ્યાણ રાજ્યના સિદ્ધાંતોને વ્યક્ત કરતા ભારતના બંધારણમાં આપવામાં આવેલા રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં પણ અનુચ્છેદ 51 અંતર્ગત આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધો અને વ્યવહારોની બાબતમાં માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું છે. જે અનુસાર ભારતીય રાજ્ય આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતીની ઉન્નતિ, રાષ્ટ્રો વચ્ચે ન્યાયી તથા માનભર્યા સંબંધો નિભાવવા, સંગઠિત પ્રજાઓના એકબીજા સાથેના વ્યવહારમાં આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા અને સંધિને લગતી ફરજો પ્રત્યેનો આદર વધારવા અને લવાદી દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય તકરારોનું નિવારણ કરવા પ્રયત્નશીલ રહેવાની નેમ રાખવામાં આવી છે.

(1) બિન જોડાણવાદ

બીજા વિશ્વ યુદ્ધના અંત પછી સમગ્ર વિશ્વ બે છાવણીઓમાં વહેંચાઈ ગયું હતું. એક જૂથમાં યુ.એસ.એ. અને પશ્ચિમ યુરોપના તેના સાથી રાષ્ટ્રો તથા બીજા જૂથમાં સોવિયેતસંઘ અને પૂર્વ યુરોપના રાષ્ટ્રો, એમ દ્વિધ્રુવી વિશ્વ વ્યવસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી. બન્ને મહાસત્તાઓ અણુશસ્ત્રો ધરાવતી હતી. બન્ને મહાસત્તાઓ વચ્ચેનું પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ સહિયારો વિનાશ નોંતરે તેમ હતું. પરિણામે બન્ને મહાસત્તાઓએ પરસ્પર સીધો લશ્કરી સંઘર્ષ કરવાનું ટાળ્યું. આમ છતાં યુ.એસ.એ. અને સોવિયેતસંઘ વચ્ચે વિચારધારા અને સત્તા માટેની તીવ્ર હરીફાઈ 1947 થી 1990 સુધી ચાલી જેને ઠંડુયુદ્ધ (Cold War) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અમેરિકા વિશ્વમાં મૂડીવાદ અને બજાર આધારિત અર્થતંત્રનો પ્રચાર - પ્રસાર કરવા ઇચ્છતું હતું. સોવિયેત રશિયા વિશ્વમાં સામ્યવાદ અને સામ્યવાદી આર્થિક વિકાસના મોડેલનો પ્રચાર - પ્રસાર કરવા ઇચ્છતું હતું. યુ.એસ.એ. અને સોવિયેતસંઘ બન્ને ત્રીજા વિશ્વના દેશોને પોતપોતાના જૂથમાં જોડવા માંગતા હતા. તત્કાલીન વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નેહરૂએ બન્ને જૂથો પૈકી કોઈ જૂથ સાથે જોડાયા વિના 'બિનજોડાણવાદ'ની નીતિ અપનાવી. બિનજોડાણવાદની નીતિ એ તટસ્થતાની નીતિ ન હતી. આ સાથે બિનજોડાણવાદી ચળવળનું સમર્થન બીજા ઘણા દેશોએ કર્યું. ઠંડા યુદ્ધનો અંત આવ્યો હોવા છતાં આજે પણ 'બિનજોડાણવાદ' પ્રસ્તુત છે તેમ ઘણા વિચારકો માને છે.

(2) સામ્રાજ્યવાદ અને સંસ્થાનવાદનો વિરોધ

ભારત સામ્રાજ્યવાદ અને સંસ્થાનવાદનો વિરોધ કરે છે. ભારતે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યવાદનો ભોગ બનીને તેના માઠાં પરિણામ ભોગવ્યાં હતાં. આથી ભારતે હિંસા, દમન અને શોષણ વિરોધી નીતિ અપનાવી છે. ભારતે રાષ્ટ્રીય મુક્તિ ચળવળ દરમિયાન પણ સંસ્થાનવાદ અને સામ્રાજ્યવાદ સામે વિરોધનો સૂર ઉઠાવ્યો હતો. આપણે રાષ્ટ્રોને ગુલામીની બેડીઓમાંથી મુક્ત કરાવી રાષ્ટ્રોની સ્વતંત્રતામાં વિશ્વાસ ધરાવીએ છીએ. ભારતે હંમેશાં સામ્રાજ્યવાદનો ભોગ બનેલાં રાષ્ટ્રો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરી છે અને સ્વતંત્ર થવા મથતાં રાષ્ટ્રોને રાજકીય અને નૈતિક સમર્થન તેમજ સહાય પૂરી પાડી છે. ઈન્ડોનેશિયા અને બાંગ્લાદેશની સ્વાતંત્ર્ય ચળવળમાં ભારતે ભજવેલી ભૂમિકા આનું ઉદાહરણ છે.

(3) રંગભેદની નીતિ તેમજ જાતિવાદનો વિરોધ

ભારત દેશ સમાનતા, સ્વતંત્રતા, ન્યાય જેવા લોકશાહી મૂલ્યોમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. આથી રંગભેદની નીતિનો વિરોધ કરે છે. જ્ઞાતિ, જાતિ, રંગ વગેરે જેવી સંકુચિત બાબતોને આધારે મનુષ્યને અન્યાય કરી શકાય નહિ. ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહીને રંગભેદની નીતિ સામે લડત ચલાવી હતી અને કાળા-ગોરાના ભેદને દૂર કરાવવામાં સફળ થયા હતા. ભારતે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે કરેલા માનવ અધિકારોના ભંગનો વિરોધ કર્યો હતો. આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ભારતે સદાય માનવતાવાદી અભિગમ અપનાવવા પોતાનો અવાજ ઉઠાવ્યો છે.

(4) વિશ્વના દેશો સાથે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો

ભારતે વિશ્વના સત્તાજૂથોના પ્રભાવમાં આવ્યા સિવાય દુનિયાના તમામ રાષ્ટ્રો સાથે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો બાંધવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ઠંડા યુદ્ધ દરમિયાન સત્તાજૂથોથી દૂર રહી બધાં જ રાષ્ટ્રો સાથે મિત્રતા કેળવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. તેમજ અમેરિકા અને સોવિયેતસંઘ સાથે પણ બિનશરતી સંબંધો બાંધીને વિકાસમાં સહાય મેળવવાના પ્રયાસો કર્યા હતા. આપણે વિશ્વના નાનાં-મોટાં તમામ રાષ્ટ્રો સાથે સંબંધો ગાઢ બનાવી શાંતિ અને સમૃદ્ધિમાં સહયોગ સાધવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં સફળતા પણ મળી છે. ભારતને પહેલેથી આજ સુધી એશિયાના રાષ્ટ્રો પ્રત્યે વિશેષ લગાવ રહ્યો છે. આપણા પડોશી રાષ્ટ્રો સાથે સરહદ અને અન્ય કેટલીક બાબતોને લઈને સમસ્યાઓ હોવા છતાં એકંદરે સંબંધો સકારાત્મક રહ્યા છે. ભારતે દક્ષિણ એશિયાનાં રાષ્ટ્રો સાથે પરસ્પર સહકાર સાધી સહિયારા વિકાસ માટે પહેલ કરી છે. દુનિયાનાં રાષ્ટ્રો સાથે મૈત્રીભર્યા સંબંધોથી ભારતના આર્થિક વિકાસને વેગ મળ્યો છે. સાથોસાથ સંરક્ષણ અને સલામતીનાં હિતો પણ સધાયાં છે.

(5) સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ અને આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાનું સમર્થન

ભારતે પ્રથમ અને દ્વિતીય વિશ્વ યુદ્ધના ભયાનક પરિણામો નજરે જોયાં છે, એટલે ભારતે વિશ્વમાં શાંતિ અને સલામતી જાળવવા અથાક પ્રયત્નો કર્યા છે તેમજ યુનોની સ્થાપનામાં રસ લઈને પહેલેથી જ સ્થાપક સભ્ય અને ચુસ્ત સમર્થક રહ્યું છે. વિશ્વમાં શાંતિ જાળવવાના યુનોના પગલાંને ભારતે પ્રખર ટેકો આપ્યો છે અને આંતરરાષ્ટ્રીય તકરારોના નિરાકરણમાં સક્રિય રસ લીધો છે. ભારતે આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાનું સન્માન કર્યું છે અને તેના અમલને સમર્થન પૂરું પાડ્યું છે. ભારતે સલામતી સમિતિમાં કાયમી સભ્યપદ મેળવવા પોતાનો દાવો મજબૂત કર્યો છે. યુ.એન. દ્વારા આર્થિક, સામાજિક, આરોગ્ય, માનવ અધિકારો, માનવ વિકાસ, પર્યાવરણ વગેરે અંગે કરેલા પ્રયાસોમાં પણ ભારતે યોગ્ય સાથ સહકાર આપ્યો છે.

(6) શાંતિમય રીતે વિવાદોનો ઉકેલ અને વિશ્વ શાંતિ

ભારત રાષ્ટ્રો-રાષ્ટ્રો વચ્ચેના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ લોકશાહી ઢબે અને શાંતિમય રીતે લાવવામાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. ભારતે સ્વાતંત્ર સંગ્રામ પણ અહિંસક માર્ગે લડીને આઝાદી પ્રાપ્ત કરી હતી. ગાંધીજીના સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતોની અસર ભારતની વિદેશનીતિમાં પણ જોવા મળે છે. રાજ્યો વચ્ચે ઉત્પન્ન થતા ઝઘડાઓનો ઉકેલ યુદ્ધનો આશ્રય લીધા વિના પરસ્પર વાટાઘાટો દ્વારા લાવી શકાય છે તેમ ભારત સ્પષ્ટ માને છે. વિકાસ અને સમૃદ્ધિ માટે વિશ્વમાં શાંતિ પ્રવર્તે તે બાબત અનિવાર્ય છે. અને કાયમી વિશ્વશાંતિની જાળવણી માટે યુદ્ધોને તિલાંજલિ આપવી આવશ્યક છે. ભારતે કાશ્મીરની સમસ્યાને યુદ્ધનો આશ્રય લીધા વિના યુનોના માધ્યમથી અને મંત્રણા દ્વારા ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પાકિસ્તાન દ્વારા અવારનવાર સરહદ પર કરવામાં આવતા છમકલાં કે ઘૂસણખોરી અંગે પણ ભારતે સંયમ જાળવ્યો છે.

(7) પંચશીલના સિદ્ધાંતો

ભારતની વિદેશનીતિ પર પંચશીલના આદર્શોની અસરો જોવા મળે છે. ભારતે યુદ્ધ નહિ પણ શાંતિ પર ભાર મૂક્યો છે.

જે આદર્શો આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારના નિયમો તરીકે પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂએ રજૂ કર્યા, જેને પંચશીલના સિદ્ધાંતો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પાંચ સિદ્ધાંતો આ પ્રમાણે છે. (i) એકબીજા રાષ્ટ્રોની પ્રાદેશિક અખંડિતતા અને સાર્વભૌમત્વને માન આપવું (ii) બિન આક્રમણ (iii) બીજા રાજ્યની આંતરિક બાબતોમાં હસ્તક્ષેપ ન કરવો (iv) પરસ્પર લાભ અને સમાનતા (v) શાંતિમય સહઅસ્તિત્વ. પંચશીલના સિદ્ધાંતોનો સૌ પ્રથમ સ્વીકાર 1954 માં ભારતના વડાપ્રધાન નેહરૂ અને ચીનના વડા ચાઉ-એન-લાઈ દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યારબાદ ઈન્ડોનેશિયાના બાન્ડુગ ખાતે વર્ષ 1955 માં એશિયા અને આફ્રિકાના રાજ્યોનું સંમેલન યોજાયું હતું. જે બાન્ડુગ પરિષદ તરીકે ઓળખાય છે. તેમાં 29 રાજ્યોએ ભાગ લીધો હતો. આ બાન્ડુગ પરિષદમાં પણ પંચશીલના સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો.

(8) સાધન શુદ્ધિનો આગ્રહ

ગાંધીજી સાધન શુદ્ધિના અત્યંત આગ્રહી હતા. તેથી ગાંધી વિચારની અસર ભારતની વિદેશનીતિ પર પણ જોવા મળે છે. ભારત કોઈપણ પ્રકારના અયોગ્ય સાધનો મારફતે પોતાની વિદેશનીતિના ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માંગતું નથી; પરંતુ લોકશાહી ઢબે પોતાના ધ્યેયો પરિપૂર્ણ કરવા ઇચ્છે છે. ભારત બિનલોકશાહી સાધનોના માધ્યમથી પોતાનો વિકાસ, સલામતી કે આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ પર પ્રભુત્વ જમાવવા ઇચ્છતું નથી. ભારત માને છે કે શુદ્ધ સાધનોના માધ્યમ થકી જ યોગ્ય સાધ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ભારતની વિદેશનીતિને ઘડનારાં પરિબળો

કોઈપણ દેશની વિદેશનીતિ શૂન્યાવકાશમાં સર્જન પામતી નથી. વિદેશનીતિના ઘડતરમાં અનેક પ્રકારના આંતરિક તથા બાહ્ય પરિબળો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. આમાંના કેટલાંક પરિબળો સ્થાયી હોય છે, તો વળી કેટલાંક પરિબળો બદલાતાં રહેતાં હોય છે.

રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય સ્થિતિ-સંજોગોમાં બદલાવ થતાં વિદેશનીતિની નીતિવિષયક બાબત પણ બદલાતી હોય છે. વિશ્વ વ્યવસ્થા અને આંતરરાષ્ટ્રીય સત્તા સંતુલનમાં ફેરફાર થતાં ભારતે પોતાની વિદેશનીતિમાં પરિવર્તન કર્યું છે. ઠંડાયુદ્ધનો અંત આવતાં વિશ્વ વ્યવસ્થા 'એક ધ્રુવી' બની. અમેરિકા પોતાની રાષ્ટ્રીય તાકાતના કારણે સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રભાવશાળી બન્યું. આથી ભારતે પોતાની મહત્ત્વકાંક્ષા સાકાર કરવા અમેરિકા સાથેના દ્વિપક્ષીય સંબંધો વધુ સુદૃઢ કર્યા છે. સાથોસાથ મહત્ત્વની વિશ્વસત્તાઓ એવા રશિયા, ચીન, જાપાન સાથેના સંબંધોને પણ વધુ મજબૂત કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. રાષ્ટ્રના આંતરિક સત્તા-માળખાં અને નેતૃત્વમાં પરિવર્તન થતાં નીતિવિષયક બાબતમાં પરિવર્તન થાય છે.

(1) ભૌગોલિક પરિબળો

(ક) ભારતનું ભૌગોલિક સ્થાન

દક્ષિણ એશિયામાં ભારતનું ભૌગોલિક સ્થાન મહત્ત્વનું છે. વિશાળ ઉપખંડીય પરિમાણ ધરાવતા ભારત દેશની ઉત્તરે હિમાલય પર્વતમાળા, દક્ષિણ ભારતની પૂર્વમાં બંગાળનો ઉપસાગર, પશ્ચિમમાં અરબ સાગર અને દક્ષિણમાં હિંદ મહાસાગર એમ ચોતરફથી તેની સરહદો કુદરતી સીમાઓથી અંકાયેલી અને રક્ષાયેલી છે. ભારતનું વિશિષ્ટ ભૌગોલિક સ્થાન આશીર્વાદરૂપ, તો ક્યારેક અભિશાપરૂપ પણ સાબિત થયું છે. પર્વતીય અને દરિયાઈ સીમાઓને કારણે તેમજ એશિયાના અન્ય દેશોની સરખામણીએ પ્રમાણમાં સારી ભૌગોલિક ફળદ્રુપતાના કારણે તે અનેક આક્રમણનો તેમજ બ્રિટનના સામ્રાજ્યવાદનો ભોગ પણ બન્યું છે. ભારતે ઉત્તરે હિમાલય અને દક્ષિણે દરિયાઈ સરહદ સુરક્ષા ક્ષેત્રે જોઈએ તેવી જાગૃતિ દાખવી ન હોવાથી તેના માઠાં પરિણામો પણ ભોગવવા પડ્યાં છે.

(ખ) વિસ્તાર

ભૂપૃષ્ઠની દૃષ્ટિએ ભારત ઉચ્ચ પર્વતીય પ્રદેશ, ઉચ્ચ પ્રદેશ, મેદાનો, ગાઢ જંગલો, રણપ્રદેશ એમ અનેક વિવિધતા ધરાવતો દેશ છે. વિશ્વમાં વિસ્તારની દૃષ્ટિએ ભારતનો સાતમો ક્રમ છે. ભારતનો વિસ્તાર 32,87,263 વર્ગ કિ.મી. છે. તેની ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈ 3,214 કિ.મી. અને પૂર્વ-પશ્ચિમ લંબાઈ 2,933 કિ.મી. છે. હિમાલય પર્વતમાળા અને દ્વીપકલ્પીય ઉચ્ચ પ્રદેશ વચ્ચે કાંપથી પથરાયેલા ઉત્તરના વિશાળ ફળદ્રુપ મેદાનો ભારતની સમૃદ્ધિમાં વધારો કરે છે. ભારત આશરે 7,516 કિ.મી. દરિયાઈ સરહદ તથા 15,200 કિ.મી. જમીન સરહદ ધરાવે છે. દરિયાઈ પડોશી દેશો ભારતના આર્થિક તથા સલામતી માટે ખૂબ જ મહત્ત્વના હોવાથી તેમની સાથે સંબંધો સુધારવા સઘન પ્રયત્નો કરી રહ્યા છીએ.

(ગ) વસતી

ભારત વસતીની દૃષ્ટિએ વિશ્વમાં ચીન પછી બીજા નંબરનું સ્થાન ધરાવે છે. વસતી ગણતરી-2011 પ્રમાણે ભારતની કુલ વસતી 1,21,01,93,422 છે. જેમાં 62,37,24,248 પુરુષો અને 58,64,69,174 સ્ત્રીઓનો સમાવેશ થાય છે. વિશ્વની કુલ

વસતીના છઠ્ઠા ભાગની વસતી ભારતીયોની છે. ભારત આજે વિશ્વનો સૌથી યુવાન દેશ બન્યો છે. કારણકે ભારતની 65 % વસતી 35 વર્ષથી નીચેની વયના યુવાનોની છે. ભારત વસતીની દૃષ્ટિએ વિશાળ હોવાથી મોટું બજાર પૂરું પાડે છે. વિશ્વના વિકસિત દેશો પણ આ જ કારણે ભારત સાથે સંબંધ રાખવા અને જાળવવા તત્પર રહે છે.

ભારતની વિશાળ જનસંખ્યાને વસતી વધારાની સમસ્યા તરીકે ગણવામાં આવે છે. જોકે કુદરતી સંપત્તિ કરતાં જનસંખ્યાનું પ્રમાણ વિશેષ હોવાથી જનશક્તિ તરીકે તે માત્ર ભારતના જ નહિ, પરંતુ વિશ્વના વિકાસમાં ફાળો આપી શકે તેમ છે.

(ઘ) કુદરતી સંસાધન અને આબોહવા

કુદરતી સંપત્તિ રાષ્ટ્રીય તાકાતનો આધાર છે. વિપુલ માત્રામાં કુદરતી સ્રોતની ઉપલબ્ધિ દેશના ઔદ્યોગિક અને આર્થિક વિકાસમાં સહાયક બને છે. પૂરતા પ્રમાણમાં કુદરતી સંપત્તિ પ્રાપ્ય ન હોય તો ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે જરૂરી કાચામાલ માટે અન્ય દેશો પર નિર્ભર રહેવું પડે છે. ભારતમાં કુદરતી સંપત્તિનો વિપુલ ભંડાર રહેલો છે. ખનીજ સંપત્તિની બાબતમાં ભારત સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર છે. લોખંડ, કોલસો, અબરખ વગેરેના ઉત્પાદન અને નિકાસમાં આપણો દેશ વિશ્વ કક્ષાએ મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતમાં કાંપના ફળદ્રુપ મેદાનો, ગાઢ જંગલો, ખનીજ સંપત્તિ, નદીઓ અને દરિયાઈ જળ સંપત્તિ પ્રચૂર માત્રામાં ઉપલબ્ધ છે. ભારતની દક્ષિણે આવેલ વિશાળ મહાસાગરોમાં રહેલી ક્ષમતાઓને ઉજાગર કરીને દરિયાઈ અર્થતંત્રને વિકસાવીને સમૃદ્ધિમાં વધારો કરવાના પ્રયત્નો પણ થઈ રહ્યાં છે. ભારત આજુબાજુના એશિયાઈ રાષ્ટ્રો કરતાં ઠીક-ઠીક પ્રમાણમાં સાનુકૂળ આબોહવા ધરાવે છે. ભારતમાં ઉષ્ણકટિબંધીય આબોહવા છે. ભારતમાં આવેલ ફળદ્રુપ જમીન અને અનુકૂળ આબોહવાએ ભારતના દૃષ્ટિકોણને આક્રમક કરતાં રક્ષણાત્મક બનાવ્યો છે.

(2) વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજી

મૂળભૂત જ્ઞાનના વ્યાવહારિક ઉપયોગને ટેક્નોલોજી કહેવામાં આવે છે. પોતાની જરૂરિયાતોને પરિપૂર્ણ કરવા માટે માનવ સતત નવા જ્ઞાનની શોધમાં અને નવા શોધાયેલા જ્ઞાનનો વ્યવહારુ ઉપયોગ કરવામાં સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે. આદિયુગથી અનુઆધુનિકયુગ સુધી જ્ઞાન ઉપાર્જન અને તેના ઉપયોગની પરંપરા નિરંતર ચાલતી રહી છે. આધુનિક જ્ઞાન અને છેલ્લામાં છેલ્લા ઢબની ટેક્નોલોજીએ વિશ્વ સમાજ ઉપર પ્રભુત્વ જમાવવા અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણને પ્રભાવિત કરવા ભૌગોલિક પરિબળો કરતાં પણ મહત્ત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજી રાષ્ટ્રની લશ્કરી અને આર્થિક તાકાત તરીકે ચાવીરૂપ નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી રહ્યું છે. અમેરિકાને છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની ટેક્નોલોજી ધરાવવાને કારણે વિશ્વ રાજકારણમાં વર્ચસ્વ સ્થાપવામાં સફળતા મળી છે. આ જ રીતે જાપાન પણ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ નાનું હોવા છતાં તેણે ટેક્નોલોજી ક્ષેત્રે સાધેલી અસાધારણ સિદ્ધિને કારણે મહત્ત્વની સત્તા તરીકે ઉભરી આવ્યું છે.

ભારતે આણ્વિક ઊર્જા, સંવહન અને અવકાશ ક્ષેત્રે કરેલ સંશોધન અને વિકાસે રાષ્ટ્રીય તાકાતમાં વધારો કર્યો છે. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ બાદ વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નેહરૂ દ્વારા ભારતમાં વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીના વિકાસને અગ્રિમતા આપવામાં આવી હતી. નેહરૂએ હોમી ભાભા જેવા વૈજ્ઞાનિકોની મદદથી આણ્વિક ઊર્જા, અવકાશ વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજી ક્ષેત્રે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રગતિ કરવા લાંબા ગાળાની કાર્યયોજના ઘડી હતી. ઇન્દિરા ગાંધીએ 1974 માં પોખરણ ખાતે અણુપરીક્ષણ કરીને વિશ્વને ભારતની શક્તિનો પરિચય કરાવ્યો. ભારતના વડાપ્રધાન અટલ બિહારી વાજપાઈ દ્વારા પણ 1998 માં પોખરણ-2 અણુપરીક્ષણ દ્વારા ભારતની અણુશક્તિનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવ્યું. ભારતે અણુઊર્જા, અવકાશ વિજ્ઞાન, બાયોટેક્નોલોજી, માહિતી અને સંવહન ટેક્નોલોજી વગેરે ક્ષેત્રે કરેલા નોંધપાત્ર પ્રદાન બદલ તેણે દક્ષિણ એશિયામાં મહત્ત્વની પ્રાદેશિક સત્તા તરીકે સ્થાન હાંસલ કર્યું છે.

(3) આર્થિક વિકાસ

વિશ્વના રાજકારણમાં છેલ્લા બે-ત્રણ દાયકાથી આર્થિક બાબતો કેન્દ્રગામી બની છે. આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોમાં વેપાર પ્રભાવક પરિબળ તરીકે ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવી રહ્યો છે. વિદેશનીતિને અસર કરતાં પરિબળોમાં આર્થિક શક્તિનો સમાવેશ થાય છે. રાષ્ટ્રમાં કયા તબક્કાનો આર્થિક વિકાસ થયો છે તે મહત્ત્વની બાબત છે. આધુનિક અર્થતંત્રનો વિકાસ કરવા માટે રાષ્ટ્રો વચ્ચેનું પરસ્પરાવલંબન વધે છે. ભારતે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ બાદ નોંધપાત્ર દિશામાં આર્થિક વિકાસ સાધ્યો છે. ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ છે. હરિયાળી ક્રાંતિના પરિણામસ્વરૂપ ભારતે ખાદ્ય પાકોના ઉત્પાદનમાં આત્મનિર્ભરતા મેળવી છે. ખેતીની સાથોસાથ પશુપાલન વ્યવસાય પણ સારા પ્રમાણમાં વિકાસ પામ્યો છે. શ્વેત ક્રાંતિની સફળતાએ ભારતને વિશ્વમાં દૂધ ઉત્પાદક દેશ તરીકેનું મહત્ત્વનું સ્થાન અપાવ્યું છે. શાકભાજી અને ફળોના ઉત્પાદનમાં પણ ભારતે વિશ્વમાં મોખરાનું સ્થાન હાંસલ કર્યું છે. ભારતીય અર્થતંત્ર

કૃષિ પ્રધાન હોવા છતાં ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે પણ સારો વિકાસ સાધ્યો છે.

(4) ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિકોણ

ઐતિહાસિક પરંપરાઓ અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં વર્તમાન વિદેશનીતિનો પિંડ બંધાય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ એ યુગો જૂની વિશ્વની પ્રાચીનતમ્ સંસ્કૃતિ પૈકીની એક છે, તેથી તેના સાંસ્કૃતિક અને સભ્યતાનાં મૂલ્યો વિદેશનીતિમાં પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે. 21 મી જૂનને આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ તરીકે ઉજવવાના ભારતના આગ્રહને દુનિયાના દેશો તરફથી જે પ્રકારે અભૂતપૂર્વ સમર્થન મળ્યું છે તેને ભારતની 'સર્વે સન્તુ નિરામયા' (બધા નીરોગી રહો) સંસ્કૃતિને ગૌરવ પ્રદાન કર્યું છે.

બિનજોડાણવાદની નીતિમાં ભારતની ભૂમિકા

ભારતની બિનજોડાણવાદની નીતિની ચર્ચા કરીએ તે પહેલાં બિનજોડાણની નીતિનો અર્થ સમજીએ. બીજા વિશ્વ યુદ્ધ પછી સામ્યવાદી અને પશ્ચિમના મૂડીવાદી લોકશાહી લશ્કરી જૂથો વચ્ચે શરૂ થયેલા ઠંડાયુદ્ધમાં કોઈપણ લશ્કરી જૂથમાં જોડાવાના કોઈ રાજ્યના ઇન્કારને બિનજોડાણની નીતિ તરીકે ઓળખાવી શકીએ. જોકે, બિનજોડાણની નીતિ આના કરતાં કંઈક વિશેષ છે.

બિનજોડાણવાદની નીતિ હેઠળ દરેક પ્રકારના લશ્કરી જૂથ કે જોડાણનો વિરોધ કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ ઠંડાયુદ્ધના સંદર્ભમાં થયેલા જોડાણનો વિરોધ કરવામાં આવે છે. આમ, આ નીતિ એક ચોક્કસ સમયે, ચોક્કસ સંજોગોમાં ઘડાયેલી નીતિ છે. બિનજોડાણવાદ અલગતાવાદથી જુદી છે. બિનજોડાણવાદની નીતિ ઠંડાયુદ્ધના સંદર્ભમાં ઊભા થતા લશ્કરી સંબંધો સિવાયના રાજકીય, આર્થિક એમ બધા જ પ્રકારના સંબંધોને સ્વીકારે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો બિનજોડાણવાદની નીતિ રાજકીય નિષ્ક્રિયતાની નીતિ નથી. સાથોસાથ એમ પણ કહેવું જોઈએ કે બિનજોડાણવાદની નીતિ તટસ્થતાની નીતિ પણ નથી.

આઝાદી પછીના નેહરૂજીના ભાષણોને લક્ષમાં લઈએ તો ભારતની વિદેશનીતિના ત્રણ ધ્યેયો તેમણે નક્કી કર્યા હતા.

(i) પ્રાદેશિક એકતાનું રક્ષણ અને નીતિ ઘડતરની સ્વાયત્તતા

(ii) આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિની જાળવણી અને વિકાસ

(iii) ભારતનો આર્થિક વિકાસ.

બિનજોડાણની નીતિને આ ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માટેની વ્યૂહરચના કે સાધન તરીકે ગણાવી શકાય. બિનજોડાણની નીતિના ત્રણ લક્ષણો આ પ્રમાણે હતાં. (ક) પશ્ચિમી દેશોના કે સામ્યવાદી જૂથમાં જોડાવાનો ઇન્કાર (ખ) વિદેશનીતિના ક્ષેત્રમાં વિવેકબુદ્ધિ કે ડહાપણથી નિર્ણયો લેવા (ગ) બધા દેશો સાથે મૈત્રી.

પ્રશ્ન એ છે કે ભારતની વિદેશનીતિના ત્રણ ધ્યેયો સિદ્ધ કરવામાં બિનજોડાણવાદની નીતિ કઈ રીતે મદદ કરી શકે? નેહરૂને મતે ભારતની એકતા જાળવવામાં બિનજોડાણની નીતિ ચોક્કસ મદદરૂપ થવાની હતી. બિનજોડાણની નીતિને બદલે કોઈપણ એક સર્વોચ્ચ સત્તાના જૂથ તરફ ઢળવાનો પ્રયત્ન, સંઘર્ષો સર્જીને દેશની એકતા માટે મુશ્કેલી ઊભી કરે એમ હતું. કારણ કે આપણા દેશમાં યુ.એસ.એ. અને સોવિયેતસંઘ એમ બંને તરફી તત્ત્વો હતાં. બિનજોડાણની વ્યૂહરચના આપણને આપણા પડોશીઓ પાકિસ્તાન અને ચીન તરફથી ઊભા થતા ભય સામે પણ મદદરૂપ થઈ હતી. બિનજોડાણની વ્યૂહરચનાથી ભારતને જ નહિ પણ વિશ્વને પણ લાભ થશે અને જોડાણથી તો વિશ્વશાંતિ જોખમાશે એમ નેહરૂ માનતા હતા.

આર્થિક વિકાસની દૃષ્ટિએ પણ બિનજોડાણવાદની નીતિ ઉપયોગી હતી. કારણ કે બિનજોડાણની નીતિ શાંતિની નીતિ હતી અને આર્થિક વિકાસ માટે શાંતિ જરૂરી છે. આ ઉપરાંત બિનજોડાણવાદને કારણે ભારતને બંને સર્વોચ્ચ સત્તા તરફથી આર્થિક મદદ મળી શકે એમ હતી. આથી ભારતે બિનજોડાણવાદની નીતિ અપનાવી હતી.

ભારત અને તેનાં પડોશી રાષ્ટ્રો

અહીં આપણે ભારત અને તેનાં પડોશી રાષ્ટ્રો સાથેના સંબંધોની ચર્ચા કરીશું.

ભારત-પાકિસ્તાન સંબંધો

ભારતે પાકિસ્તાન સાથે આઝાદીથી માંડીને આજ પર્યંત શાંતિ તથા મિત્રતાપૂર્ણ સંબંધો જાળવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. આમ છતાં બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધોમાં અનેક ચઢાવ-ઉતાર આવ્યા છે. વર્ષ 1947 માં થયેલા ભારત-પાકિસ્તાન ભાગલા સમયે જ વૈમનસ્યના કેટલાંક બીજ રોપાયાં હતાં. સ્વતંત્રતા બાદ ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચે રાજદ્વારી સંબંધો સ્થાપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં બંને દેશો વચ્ચે વર્ષ 1965 અને વર્ષ 1971 ના મોટાં યુદ્ધો તથા વર્ષ 1999 નું કારગીલ યુદ્ધ એમ ત્રણ યુદ્ધો લડાઈ ચુક્યાં છે. ભારત અને પાકિસ્તાન વચ્ચે કાશ્મીર સમસ્યાનો મુદ્દો અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં આજ સુધી વણઉકલ્યો જ રહ્યો છે.

અને બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના તનાવનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યો છે. અંકુશ રેખા, ઘૂસણખોરી, આતંકવાદ જેવા મુદ્દાઓને લઈને પણ બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધોમાં કડવાશ ઉત્પન્ન થઈ રહી છે. બંને દેશો વચ્ચેના પ્રશ્નોનો દ્વિ-પક્ષીય વાટાઘાટો દ્વારા ઉકેલ લાવવાના પ્રયત્નો પણ કરવામાં આવ્યા છે. આમ છતાં તેમાં આંશિક સફળતા મળી છે. ભારત-પાકિસ્તાન વચ્ચે ટ્રેન તથા બસ સેવા શરૂ કરીને બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચે વિશ્વાસ નિર્માણ કરનારાં પગલાં પણ લેવામાં આવ્યાં છે. તાજેતરમાં બંને રાષ્ટ્રોના વડાપ્રધાનો એકબીજા દેશની મુલાકાત દ્વારા આતંકવાદ તથા હિંસાથી મુક્ત હકારાત્મક અને શાંતિ ભર્યા માહોલમાં દ્વિ-પક્ષીય વાટાઘાટો દ્વારા બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધોમાં આડે આવતા અંતરાયોને દૂર કરવા સહમત થયા છે તે સરાહનીય બાબત છે. બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધોને મજબૂત કરી પરસ્પર વેપાર વધારવાના પણ પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે.

ભારત-નેપાળ સંબંધો

ભારત અને નેપાળના સંબંધો વર્ષો જૂના છે. સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારત અને નેપાળ વચ્ચેના સંબંધોને મૈત્રીપૂર્ણ બનાવવા માટે વર્ષ 1950માં બન્ને રાષ્ટ્રો વચ્ચે શાંતિ અને મૈત્રી સમજૂતી કરવામાં આવી હતી. એ સંધિ અનુસાર બંને રાષ્ટ્રોએ પરસ્પર સહકાર સાધી એકબીજાના સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાને માન આપી તેનું જતન થાય તેવા પ્રયત્નો કરવાનું સ્વીકાર્યું છે.

ભારત અને નેપાળ વચ્ચે ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક, ઐતિહાસિક, પરંપરા એમ દરેક સ્તરે ઘણી સામ્યતા જોવા મળે છે. નેપાળ એ વિશ્વનું એકમાત્ર હિન્દુરાષ્ટ્ર હતું. આથી સાહજિક રીતે બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધો હકારાત્મક બન્યા હતા. ભારતે નેપાળને શિક્ષણ, રોજગારી, આરોગ્ય, વીજળી, રસ્તાઓ વગેરે જેવી પ્રાથમિક સુવિધાઓ વિકસાવવા માટે શક્ય તેટલી સહાય કરીને પડોશી ધર્મ નિભાવ્યો છે. આમ છતાં છેલ્લા ઘણાં વર્ષોથી ભારત અને નેપાળ વચ્ચેના સંબંધો વણસ્યા હતા, જે ફરીથી સારા થયા છે.

ભારત અને નેપાળ વચ્ચેના સંબંધોમાં કડવાશ લાવનાર કેટલીક બાબતો જોઈએ તો છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયું જેણે બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધોમાં અંતરાય અને કડવાશ ઊભી કરી છે. નેપાળમાં માઓવાદીઓનું વર્ચસ્વ વધી રહ્યું છે. નેપાળની આર્થિક અને રાજકીય બાબતોમાં ચીનની દરમિયાનગીરી અને પ્રભુત્વ વધી રહ્યાં છે. નેપાળમાં ચાલી રહેલા મધેશી આંદોલને પણ બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધોમાં મીઠાશના બદલે ખારાશ લાવી છે. નેપાળના તરાઈ વિસ્તારમાં રહેલા મધેશીઓને ભારતનું સમર્થન હોવાની નેપાળને શંકા છે. નેપાળ રાષ્ટ્ર નાનું હોવા છતાં ભારતની સલામતી અને વ્યૂહાત્મક રીતે તેનું મહત્ત્વ ઘણું છે. તાજેતરમાં પરસ્પરના મતભેદો ભૂલીને બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધોને મજબૂત અને મૈત્રીપૂર્ણ કરવા એક નવા યુગનો પ્રારંભ કરવા બંને રાષ્ટ્રોએ પહેલ કરી છે.

ભારત-ચીન સંબંધો

ભારત અને ચીન વસતીની દૃષ્ટિએ વિશ્વના સૌથી મોટાં બે રાષ્ટ્રો હોવા ઉપરાંત અર્થતંત્ર અને વિકાસની બાબતમાં પણ સૌથી મોટાં વિકાસશીલ રાષ્ટ્રો છે. વિશ્વમાં શાંતિ, સ્થિરતા તથા વિકાસ સાધવાની બાબતમાં બંને રાષ્ટ્રોનો લગભગ સમાન અભિગમ અને પ્રયત્નો રહ્યા છે.

ભારત-ચીન સંબંધોમાં અનેક ચઢાવ-ઉતાર પણ આવ્યા છે. 1950 ના દસકામાં ભારત અને ચીનના સંબંધો એકંદરે સારા રહ્યા હતા. વર્ષ 1954 માં બંને રાષ્ટ્રોએ પરસ્પરના વ્યવહાર અને સંબંધોમાં પંચશીલના સિદ્ધાંતો સ્વીકાર્યા હતા. બંને રાષ્ટ્રો શાંતિ અને વિકાસની સહિયારી શોધમાં ભાઈચારાના સંબંધો નિભાવવા આતુર હતા. પરંતુ વર્ષ 1962 ના ભારત-ચીન યુદ્ધની ઘટનાએ બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધોમાં કડવાશ જન્માવી. ત્યારબાદ બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધો નિરંતર સુધરતા રહ્યા છે. તાજેતરમાં ભારત-ચીન સંબંધોમાં એક નવા યુગની શરૂઆત થઈ છે. બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચે સીમા વિવાદ, સરહદ ઉલ્લંઘન જેવી નાની-મોટી સમસ્યાઓ પ્રવર્તે છે. પરંતુ આવી સમસ્યાઓને બાજુમાં મૂકી બંને રાષ્ટ્રો પરસ્પર સાથ સહકાર દ્વારા સંબંધોને નવી ઊંચાઈએ લઈ જવા સહમત થયાં છે. તાજેતરમાં ચીનના પ્રમુખ શી ઝીનપીંગની ભારતની સફળ મુલાકાતથી બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધોને મજબૂત બનાવવા માટે હકારાત્મક વાતાવરણનું સર્જન થયું છે.

ભારત-બાંગ્લાદેશ સંબંધો

બાંગ્લાદેશ એ દક્ષિણ એશિયામાં આવેલું ભારતનું મહત્ત્વનું પાડોશી રાષ્ટ્ર છે. બાંગ્લાદેશનો ઉદ્ભવ વર્ષ 1971 માં થયો છે. તેના પહેલાં તે પૂર્વ પાકિસ્તાનનો ભાગ હતો. ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ બન્ને રાષ્ટ્રો એકમેકથી જોડાયેલાં છે અને સમાન સાંસ્કૃતિક વારસો ધરાવે છે. ભારત અને બાંગ્લાદેશ વચ્ચે સરહદ અને સરહદ પરથી ભારતમાં થતી લોકોની ઘૂસણખોરી જેવી કેટલીક સમસ્યાઓ હોવા છતાં એકંદરે બન્ને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધો મિત્રતાપૂર્ણ રહ્યા છે. ભારતે બાંગ્લાદેશ સાથે સારા પડોશી તરીકેના સંબંધો જાળવી રાખ્યા છે. ભારતે બાંગ્લાદેશને પાણી, વીજળી તેમજ આંતર માળખાકીય સુવિધાઓના વિકાસ

માટે યોગ્ય સહકાર આપી બન્ને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના દ્વિપક્ષી સંબંધોને મજબૂત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તાજેતરમાં વર્ષ 2015 માં ભારતના વડાપ્રધાને બાંગ્લાદેશની મુલાકાત લઈ તેની સાથે વિવિધ કરારો દ્વારા સંબંધોને મજબૂત કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. છેલ્લા કેટલાક સમયથી બન્ને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના દ્વિપક્ષી વેપારમાં પણ નોંધપાત્ર વધારો થયો છે તેમજ બન્ને રાષ્ટ્રો આતંકવાદ જેવી ભયાનક વૈશ્વિક સમસ્યાનો સાથે મળીને સામનો કરવા સહમત થયાં છે. તાજેતરમાં ભારત અને બાંગ્લાદેશ વચ્ચેના સંબંધોમાં ગુણાત્મક સુધારો થયો છે. બાંગ્લાદેશમાં ભારતના કેટલાક લોકો ચોક્કસ વિસ્તાર (એન્કલેવ)માં રહેતા હતા. એ જ રીતે ભારતમાં બાંગ્લાદેશના કેટલાક લોકો ચોક્કસ વિસ્તારમાં વસવાટ કરતા હતા. આ અંગે પરસ્પર વાટાઘાટો ઘણા લાંબા સમયથી ચાલતી હતી અને છેવટે તેનું શાંતિમય સમાધાન કરવામાં આવ્યું. 31 જુલાઈ, 2015 ના રોજ ભારત અને બાંગ્લાદેશ વચ્ચે સરહદક્ષેત્રે પ્રવર્તતી એન્કલેવ (પોતાના દેશની અંદર વિદેશી સત્તાનો મુલક)ની સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવામાં આવ્યો છે. બાંગ્લાદેશમાં રહેલા 111 ભારતીય એન્કલેવ અને ભારતમાં રહેલા 51 બાંગ્લાદેશી એન્કલેવનું આદાન-પ્રદાન કરવામાં આવ્યું.

ભારત-શ્રીલંકા સંબંધો

ભારત અને શ્રીલંકા ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સમીપતા ધરાવે છે. શ્રીલંકાનો માત્ર એક જ પડોશી દેશ ભારત છે. હિંદ મહાસાગરમાં બંને રાષ્ટ્રોના સમાન વ્યૂહાત્મક અને સલામતીના હિતો રહેલાં છે. આઝાદીના સમયથી લઈને અત્યાર સુધી ભારત-શ્રીલંકા સંબંધો એકંદરે શાંતિપૂર્ણ અને સહકારપૂર્ણ રહ્યા છે. જનતા પક્ષના શાસન દરમિયાન શ્રીલંકા સાથેના સંબંધો સુધારવા વિશેષ પ્રયત્ન થયા. ઇન્દિરા ગાંધીના શાસનકાળ દરમિયાન પણ બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધોને જાળવી રાખવા પ્રયત્ન થયો. વર્ષ 1982 માં તત્કાલીન રાષ્ટ્રપતિ નીલમ સંજીવ રેડ્ડી દ્વારા શ્રીલંકાની મુલાકાત લેવામાં આવી. શ્રીલંકામાં તામિલ અને સિંહાલી લોકો વચ્ચે વંશીય સંઘર્ષ ઘણા લાંબા સમય ચાલ્યો અને પરિણામે શ્રીલંકામાં ગૃહયુદ્ધને કારણે ભારે અશાંતિ સર્જાઈ હતી. પડોશી રાષ્ટ્ર શ્રીલંકામાં ચાલતા ગૃહયુદ્ધનો અંત લાવી શાંતિ સ્થાપવા માટે તત્કાલીન વડાપ્રધાન રાજીવ ગાંધી અને શ્રીલંકાના રાષ્ટ્રપતિ જયવર્ધને વચ્ચે સમજૂતી થઈ અને જેના ભાગ રૂપે ભારતે શ્રીલંકામાં ભારતીય શાંતિ રક્ષકદળ મોકલ્યું હતું. ભારતે શ્રીલંકામાં ચાલતા ગૃહયુદ્ધનો રચનાત્મક ઢબે ઉકેલ લાવવા શક્ય તમામ પ્રયાસ કર્યા છે. ભારતે હંમેશાં પડોશી દેશોમાં શાંતિ જાળવવાના પ્રયાસો કર્યા છે. એશિયાની સ્થિરતા અને સમૃદ્ધિમાં વધારો કરવા ઉપરાંત સલામતીના ક્ષેત્રે બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધોમાં સાતત્ય જળવાઈ રહે તે બાબત મહત્ત્વની છે. ભારત અને શ્રીલંકા વચ્ચેના વેપારી સંબંધોને મજબૂત કરવા વર્ષ 1998 માં મુક્ત વેપાર અંગેનો કરાર પણ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રીલંકાના વર્ષ 2015 માં નવા ચૂંટાયેલા વડાપ્રધાન વિક્રમા નાયકે ભારતની મુલાકાત લઈ બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના ઉષ્માભર્યા સંબંધોને નવી ઊંચાઈએ લઈ જવા નિર્ધાર વ્યક્ત કર્યો હતો.

ભારત અને અન્ય રાષ્ટ્રો : ભારતના પડોશી રાષ્ટ્રો ઉપરાંત અમેરિકા, રશિયા વગેરે જેવા મહત્ત્વપૂર્ણ રાષ્ટ્રો સાથેના સંબંધો જોઈએ.

ભારત અને અમેરિકાના સંબંધો

ભારત સ્વતંત્ર થયું ત્યારથી ઠંડાયદ્ધના અંત સુધી ભારત અને અમેરિકા વચ્ચેના સંબંધો ઠીક-ઠીક રહ્યા છે તેમ કહી શકાય. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી અમેરિકાના સોવિયેત સંઘ સાથેના સત્તા અને વર્ચસ્વના સંઘર્ષમાં અમેરિકા ભારતને પોતાના સત્તાજૂથમાં જોડવા ઉત્સુક હતું પરંતુ ભારતે બિનજોડાણની નીતિ અપનાવતાં અમેરિકાને ભારત પ્રત્યે અણગમો પેદા થયો. મધ્ય-પૂર્વના વિસ્તારમાં સોવિયેત સંઘના ફેલાવાને અટકાવવાના મુખ્ય હેતુથી વર્ષ 1955 માં સેન્ટો (Central Treaty Organizatioán-CENTO) ની રચના કરવામાં આવી. તે એક લશ્કરી સંગઠન હતું. શરૂઆતમાં તે બગદાદ કરાર તરીકે ઓળખાતું હતું. ઈરાન, ઈરાક, પાકિસ્તાન, તુર્કી અને યુ.કે. એમ પાંચ રાષ્ટ્રો તેના સભ્યો હતાં. પાકિસ્તાન સેન્ટોનું સભ્ય બનતાં અમેરિકા તરફથી પાકિસ્તાનને આર્થિક અને લશ્કરી મદદ મળવાનું શરૂ થતાં અમેરિકા અને ભારતના સંબંધોમાં વધુ એક તિરાડ પડી. અમેરિકાનો પાકિસ્તાન તરફી ઝુકાવ વધતાં તેના પ્રત્યાઘાત સ્વરૂપે ભારતે સોવિયેત સંઘ તરફ દોસ્તીનો હાથ લંબાવ્યો. વર્ષ 1979 માં સેન્ટો CENTO નું વિસર્જન થયું.

વર્ષ 1962 ના ભારત-ચીન યુદ્ધ દરમિયાન અમેરિકાએ ભારતનું ખુલ્લુ સમર્થન કરી આર્થિક અને લશ્કરી સહાય પૂરી પાડી. પરંતુ વર્ષ 1963 પછી ફરી પાછા ભારત-અમેરિકા સંબંધોમાં ઓટ આવી. વર્ષ 1971 ના ભારત-પાકિસ્તાન યુદ્ધમાં અમેરિકાએ પાકિસ્તાનના પક્ષે રહીને તમામ પ્રકારની મદદ પૂરી પાડી. આથી ભારત-અમેરિકા વચ્ચેના સંબંધો વધુ વણસ્યા. ઠંડાયુદ્ધના અંત સુધી બંને રાષ્ટ્રોના સંબંધોમાં અનેક ચઢાવ-ઉતાર આવ્યા. ઠંડાયુદ્ધના અંત પછી સોવિયેત યુનિયનનું પતન થતાં વિશ્વ વ્યવસ્થા એકધ્રુવી બની. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં કોઈ કાયમી મિત્ર કે કોઈ કાયમી દુશ્મન હોતું નથી. માત્ર પોતાના રાષ્ટ્રીય હિતો જ કાયમી હોય છે, તે નાતે ભારતે પોતાની વિદેશનીતિમાં બદલાવ લાવી અમેરિકા સાથેના સંબંધો સુધારવા

પ્રયત્નો શરૂ કર્યા.

એન.ડી.એ. સરકારના સમયગાળા દરમિયાન વડાપ્રધાન અટલ બિહારી વાજપાઈ દ્વારા પોખરણ ખાતે અણુ પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું. આથી અમેરિકાએ ભારતની ભારે ટીકા કરી ભારત પર આર્થિક પ્રતિબંધો લાદી, તમામ પ્રકારની સહાય આપવાનું બંધ કર્યું. પરંતુ ભારત જેવા રાષ્ટ્ર સાથે કાયમી કડવાશ રાખવી અમેરિકાને પોષાય તેમ ન હતું. આથી અમેરિકાએ ભારત પરના પ્રતિબંધો હટાવી લીધા. વર્ષ 2000 માં અમેરિકાના પ્રમુખે ભારતની મુલાકાત લઈ દ્વિપક્ષીય વાટાઘાટો દ્વારા સંબંધો સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો. અમેરિકાના પ્રમુખપદે જ્યોર્જ ડબલ્યુ બુશ સત્તારૂઢ થતાં તેમણે ભારત સાથે ઉષ્માભર્યા સંબંધો વિકસાવવા પ્રયાસ કરી ભારત-અમેરિકા સંબંધોમાં એક નવા હકારાત્મક પ્રકરણની શરૂઆત કરી.

છેલ્લા એક દાયકાથી ભારત અને અમેરિકા વચ્ચેના સંબંધો વધુ મજબૂત બન્યા છે. બંને લોકશાહી રાષ્ટ્રો વચ્ચેની વ્યૂહાત્મક ભાગીદારી વિશ્વમાં શાંતિ, સમૃદ્ધિ અને સ્થિરતા લાવશે તેવો આશાવાદ સેવાઈ રહ્યો છે. તાજેતરમાં ભારતના વડાપ્રધાને વર્ષ 2014 અને વર્ષ 2015માં લીધેલી અમેરિકાની મુલાકાત તેમજ ભારતના 66 મા પ્રજાસત્તાક દિનની ઉજવણીમાં મુખ્ય મહેમાન તરીકે અમેરિકાના પ્રમુખ બારાક ઓબામાની હાજરી બન્ને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના દ્વિપક્ષીય સંબંધો મજબૂત કરવાનો નિર્દેશ કરે છે.

ભારત અને રશિયાના સંબંધો

ભારતની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિથી લઈને આજ સુધી ભારત અને રશિયા વચ્ચેના સંબંધો મધુર અને મૈત્રીપૂર્ણ રહ્યા છે. ભારતે બિનજોડાણવાદી નીતિ સ્વીકારી હોવા છતાં તેના રશિયા સાથેના સંબંધો અકબંધ અને સકારાત્મક રીતે જળવાઈ રહ્યા છે. ઠંડાયુદ્ધ દરમિયાન ભારત અને સોવિયત સંઘ વચ્ચે વર્ષ 1971માં શાંતિ, મિત્રતા અને સહકાર અંગે સંધિ કરવામાં આવી હતી. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં રશિયાએ ભારતનો સાચો મિત્ર બની તમામ ક્ષેત્રમાં હંમેશાં સાથ-સહકાર આપ્યો છે. ઠંડાયુદ્ધની સમાપ્તિ બાદ ભારતે પોતાની વિદેશનીતિમાં થોડું પરિવર્તન આણી અમેરિકા, જાપાન અને દક્ષિણ-એશિયાનાં રાષ્ટ્રો સાથે સંબંધો મજબૂત કરવા પ્રયત્નો કર્યા હોવા છતાં ભારત અને રશિયાના સંબંધોમાં કોઈપણ ઊણપ આવી નથી. રાજકીય, લશ્કરી, આર્થિક, વ્યૂહાત્મક એમ તમામ બાબતે ભારત અને રશિયાના સંબંધો સુમેળભર્યા જળવાઈ રહી બંને રાષ્ટ્રોને પરસ્પર સહકાર સાંપડ્યો છે.

ભારતને રશિયા તરફથી સંરક્ષણ, પરમાણુ ઊર્જા, વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજી, અવકાશ સંશોધન, તેલ અને કુદરતી વાયુ, ફાર્મસી જેવા મહત્ત્વના ક્ષેત્રોમાં યોગ્ય સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે. ખાસ કરીને ભારતની લશ્કરી તાકાતને મજબૂત કરવામાં રશિયાનો સિંહફાળો રહ્યો છે. ભારત અને રશિયા વચ્ચેના દ્વિપક્ષીય વેપારમાં પણ ઉત્તરોત્તર વધારો થઈ રહ્યો છે. યુનો, બ્રિક્સ, જી-20 જેવા આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનોમાં પણ ભારતને રશિયા તરફથી સમર્થન મળતું રહ્યું છે. ભારતના યુનોની સલામતી સમિતિમાં કાયમી સભ્યપદ અંગેના દાવાનું રશિયાએ જાહેરમાં મજબૂત સમર્થન કર્યું છે. બંને રાષ્ટ્રોના વડાઓ દ્વારા પરસ્પર મુલાકાતોથી રશિયાના પ્રમુખ વ્લાદીમિર પુતિનની ભારતની મુલાકાતે તેમજ ભારતના વડાપ્રધાનની રશિયાની મુલાકાતે બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધોને બળ પૂરું પાડ્યું છે તેમજ ભારત અને રશિયા વચ્ચેની દ્વિપક્ષીય વ્યૂહાત્મક ભાગીદારી બંને રાષ્ટ્રોના રાષ્ટ્રીયહિતોને પોષક સાબિત થઈ શકે તેમ છે.

ભારત અને સાર્ક દેશો

દક્ષિણ એશિયાના સાત દેશો ભારત, પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ, નેપાળ, શ્રીલંકા, ભૂતાન તથા માલદીવ એમ સાત રાષ્ટ્રોએ સાથે મળીને વર્ષ 1985 માં સાઉથ એશિયન એસોસિયેશન ફોર રિજીયોનલ કૉ-ઑપરેશન-સાર્ક (SAARC)ની સ્થાપના કરી છે. તેનું મુખ્ય મથક નેપાળના કાઠમંડુ ખાતે રાખવામાં આવ્યું છે. તેની સ્થાપના સમયે સાત સભ્ય રાષ્ટ્રો હતાં. બાદમાં અફઘાનિસ્તાન જોડાતાં હાલમાં કુલ આઠ સભ્ય રાષ્ટ્રો છે.

સાર્કના હેતુઓ આ પ્રમાણે છે :

(ક) દક્ષિણ એશિયાના લોકોનું કલ્યાણ અને લોકોના જીવન ધોરણમાં ગુણાત્મક સુધારો કરવો.

(ખ) દક્ષિણ એશિયા પ્રદેશના સામાજિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસને વેગ આપવો.

(ગ) પ્રદેશના લોકોને ગૌરવમય જીવન અને ક્ષમતા અનુસાર વિકાસની તક પૂરી પાડવી

(ઘ) દક્ષિણ એશિયાના રાષ્ટ્રો વચ્ચે સામૂહિક આત્મનિર્ભરતા લાવવી.

(ચ) રાષ્ટ્રો વચ્ચે પરસ્પર વિશ્વાસ સંપાદિત કરવો.

(છ) એકસમાન હેતુઓ અને ઉદ્દેશો ધરાવતા આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનોને સહકાર આપવો વગેરે.

આમ, ઉપર્યુક્ત હેતુઓ સિદ્ધ કરવાના આશયથી સાર્કની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

સાર્કને સફળ બનાવવા માટે ભારતે તેની સ્થાપનાથી લઈને કાયમ માટે રચનાત્મક ભૂમિકા ભજવી છે. આમ છતાં

સાર્કના સભ્ય રાષ્ટ્રોના દ્વિપક્ષીય મતભેદોને કારણે સાર્કના ધ્યેયો અપેક્ષિત માત્રામાં સિદ્ધ થઈ શક્યા નથી તે પણ વાસ્તવિકતા છે. ભારતે દ્વિપક્ષીય મતભેદોને નિવારવા માટે શક્ય તમામ પ્રયાસો કર્યા છે. સાર્કના બીજા સભ્ય રાષ્ટ્રોની તુલનામાં ભારત વિશાળ કદ અને ક્ષમતા ધરાવે છે. ભારત વસતી, વિસ્તાર, આર્થિક વિકાસ, લશ્કરી તાકાત એમ અનેક ક્ષેત્રે ચડિયાતું સ્થાન ધરાવે છે. આથી સાર્કના સભ્ય રાષ્ટ્રો ભારત પાસે સંબંધો અને વ્યવહારમાં મોટાભાઈની જેમ ઉદારતાની નીતિની અપેક્ષા રાખે છે. ભારતે સાર્કના સભ્ય રાષ્ટ્રો સાથે થોડી ઉદારતાની નીતિ પણ અપનાવીને સંબંધો સાચવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ભારતે સભ્ય રાષ્ટ્રો સાથે કરેલી સંધિઓમાં લાભની બાબતમાં થોડું જતું કરવાની ભાવના રાખી છે. દા.ત. પાણીના પ્રશ્ને ભારત-બાંગ્લાદેશ વચ્ચે થયેલી સંધિમાં ભારતે ઉદારતા બતાવી હતી.

વર્ષ 2014 માં ભારતની એન.ડી.એ. સરકારના વડાપ્રધાનના શપથવિધિ સમારંભમાં સાર્ક દેશોને આમંત્રણ આપીને ભારતના સાર્ક દેશો સાથેના સંબંધોમાં સકારાત્મક વળાંક આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો. સાર્કના સભ્ય રાષ્ટ્રો તરફથી પણ તેનો સારો પ્રતિસાદ મળતાં સાર્ક રાષ્ટ્રો વચ્ચેના સંબંધો વધુ મજબૂત બનશે તેવો આશાવાદ સેવાય છે. ભારતે હકારાત્મક દૃષ્ટિકોણ અપનાવીને પડોશી રાષ્ટ્રો સાથે સંબંધો મજબૂત કરવા હંમેશાં પહેલ કરી છે.

સાર્કની સમજૂતી પ્રાપ્ત કર્યા પછી મહત્ત્વના કેટલાક સંગઠનોની માહિતી મેળવીએ.

(1) બ્રિક્સ (BRICS)

બ્રિક્સ એ બ્રાઝિલ (Brazil), રશિયા (Russia), ઈન્ડિયા (India), ચીન (China) અને સાઉથ આફ્રિકા (South Africa)-BRICS એમ પાંચ રાષ્ટ્રોનું બનેલું આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન છે. શરૂઆતમાં તે બ્રિક તરીકે ઓળખાતું હતું. પરંતુ 2010 માં સાઉથ આફ્રિકા આ જૂથમાં જોડાતાં તે બ્રિક્સ તરીકે ઓળખાય છે. પાંચેય સભ્ય રાષ્ટ્રોના નામના પ્રથમ મૂળાક્ષર પરથી તેનું બ્રિક્સ (BRICS) નામકરણ થયું છે. જૂથના સભ્ય રાષ્ટ્રો વચ્ચે વેપાર-વાણિજ્ય, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક એમ વિવિધ ક્ષેત્રે સહકાર સાધી, આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થતંત્ર અને આંતરરાષ્ટ્રીય ઘટનાઓ પર પ્રભાવ પાડવાના તથા વૈશ્વિક સ્તરે ઉદ્‌ભવતા રાજકીય, સલામતી અને આર્થિક પડકારોનો સામૂહિક રીતે સામનો કરવાના હેતુસર બ્રિક્સની રચના કરવામાં આવી છે. બ્રિક્સના સભ્ય રાષ્ટ્રો વિશ્વની કુલ વસતી, વિશ્વ ઘરેલું ઉત્પાદન, કુલ ઘરેલું ઉત્પાદન, વેપાર વગેરેની દૃષ્ટિએ પ્રાદેશિક અને વૈશ્વિક સ્તરે મહત્ત્વનું યોગદાન અને પ્રભાવ ધરાવે છે. બ્રિક્સના સભ્ય રાષ્ટ્રોને વિવિધ પ્રકારની યોજનાઓ માટે નાણાકીય ધિરાણ અને સહાય મળી રહે તે હેતુસર બ્રિક્સ દ્વારા ન્યૂ ડેવલપમેન્ટ બેંકની પણ સ્થાપના કરવામાં આવી છે. જેનું મુખ્ય કાર્યાલય ચીનના શાંઘાઈ ખાતે રાખવામાં આવ્યું છે.

સૌ પ્રથમ 2006 માં જૂથના સભ્ય રાષ્ટ્રોના વિદેશ મંત્રીઓ ન્યૂયોર્ક ખાતે મળ્યા હતા. ત્યારબાદ 16 મી જૂન 2009 ના રોજ રશિયા ખાતે બ્રિકની પ્રથમ પૂર્ણ કક્ષાની શિખર પરિષદ યોજાઈ હતી. દર વર્ષે અગાઉથી નિર્ધારિત સમય અને સ્થળે કોઈ સભ્ય રાષ્ટ્રના યજમાન પદે તેનું શિખર સંમેલન મળે છે.

(2) G-4

ભારત, બ્રાઝિલ, જાપાન અને જર્મની એમ ચાર રાષ્ટ્રોએ પરસ્પર સહકાર અને સમર્થન આપવાના હેતુથી રચવામાં આવેલું સંગઠન G-4 (Group-4)ના નામે ઓળખાય છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સલામતી સમિતિમાં કાયમી સભ્ય પદ મેળવવા એકબીજાને સમર્થન પૂરું પાડવાના મુખ્ય આશયથી આ સંગઠન રચવામાં આવ્યું છે. જૂથના ચારેય સભ્ય રાષ્ટ્રોએ સલામતી સમિતિમાં બે વર્ષ માટે ચૂંટાતા બિનકાયમી સભ્ય તરીકે ઘણો લાંબો સમય કામ કર્યું છે. જૂથના ચારેય સભ્ય રાષ્ટ્રોનો વૈશ્વિકસ્તરે રાજકીય અને આર્થિક બાબતોમાં નોંધપાત્ર માત્રામાં પ્રભાવ વધ્યો હોવાથી યુનોની સલામતી સમિતિમાં તેમને કાયમી સભ્ય પદ મળવું જોઈએ તેવી તેમની માંગણી છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રની સલામતી સમિતિનું વિસ્તરણ કરી જૂથના ચારેય સભ્યોનો તેમાં કાયમી સભ્ય તરીકે સમાવેશ કરવા તેમણે સૂચન કર્યુ છે.

(3) G-20

વીસ રાષ્ટ્રોના આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠનને G-20 તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આર્થિકનીતિ અંગે આંતરરાષ્ટ્રીય સંકલન સાધવાના હેતુસર વર્ષ 1999 માં તેની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. યુરોપિયન સંઘ સહિત યુ.એસ.એ., રશિયા, બ્રિટન, ચીન, ઓસ્ટ્રેલિયા, ફ્રાંસ, ભારત, બ્રાઝિલ, જાપાન, જર્મની વગેરે મહત્ત્વના વીસ રાષ્ટ્રો તેના સભ્ય રાષ્ટ્રો છે. દર વર્ષે તેનું વાર્ષિક સંમેલન યોજાય છે. પ્રથમ શિખર સંમેલન વર્ષ 2008 માં યુ.એસ.ના વોશિંગ્ટન (ડી.સી.) ખાતે યોજવામાં આવેલ હતું. વર્ષ 2015 ના શિખર સંમેલનનું યજમાન પદ તુર્કીએ સ્વીકાર્યું હતું. શિખર સંમેલનોમાં આર્થિક અને નાણાકીય નીતિ વિષયક મહત્ત્વના મુદ્દાઓ ઉપર અભ્યાસ, સમીક્ષા અને ઉચ્ચસ્તરીય ચર્ચા-વિચારણા કરવામાં આવે છે. આર્થિકનીતિ અંગે આંતરરાષ્ટ્રીય સંકલન સાધી, આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય સ્થિરતાની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

(4) યુરોપિયન સંઘ (EU)

યુરોપિયન સંઘ એ યુરોપના રાષ્ટ્રોનું બનેલું આર્થિક અને રાજકીય સંગઠન છે. વર્તમાન યુરોપિયન સંઘનો ઉદ્ભવ વર્ષ 1958 માં અમલમાં આવેલી રોમની સંધિ અંતર્ગત થયો છે. વર્ષ 1958 માં ફ્રાંસ, વેસ્ટ જર્મની, બેલ્જિયમ, લકઝમબર્ગ, ઇટાલી અને નેધરલેન્ડ એમ છ રાષ્ટ્રો મળીને પરસ્પર આર્થિક ક્ષેત્રે સહયોગ સાધવા યુરોપિયન આર્થિક સમુદાય (Europian Economic Community) અને અણુ ઊર્જા ક્ષેત્રે સહયોગ સાધવા યુરોપિયન અણુ ઊર્જા સમુદાય (Europian Atomic Energy Community) ની સ્થાપના કરી. ત્યારબાદ તેના નામ અને નીતિઓમાં વિવિધ સંધિઓ દ્વારા પરિવર્તન થતું રહ્યું છે, તેમજ તેની સભ્ય સંખ્યામાં પણ ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહ્યો છે. યુરોપનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે સ્પર્ધા અને સંઘર્ષના સ્થાને સહકાર અને શાંતિ સ્થપાય તેમજ યુરોપના દેશોમાં સ્થાયી લોકશાહી અને માનવ અધિકારો અને ન્યાય આધારિત શાસન વ્યવસ્થા તથા કાયદાનું શાસન સ્થપાય વગેરે ઉમદા હેતુઓને સિદ્ધ કરવા માટે યુરોપિયન સંઘની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. યુરોપિયન સંઘના સભ્ય રાષ્ટ્રો વચ્ચે લોકો, સામાન, સેવાઓ અને મૂડીનું પરસ્પર મુક્ત રીતે આદાન-પ્રદાન થઈ શકે, એક જ મુક્ત બજાર અને એક જ ચલણી નાણું પ્રવર્તે તેવા પ્રયત્નો અને જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. યુરોપિયન સંઘના યુરોએરિયા કે યુરોઝોન તરીકે ઓળખાતા 19 રાષ્ટ્રોમાં સામાન્ય ચલણ તરીકે યુરોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. હાલમાં તેના સભ્ય રાષ્ટ્રોની સંખ્યા 28 છે. યુરોપિયન સંઘને યુરોપમાં સુલેહ શાંતિ જાળવવા તથા લોકશાહી અને માનવ અધિકારોના સંવર્ધન બદલ વર્ષ 2012 માં નોબલ પારિતોષિક અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે.

મુખ્ય વૈશ્વિક સમસ્યા પરત્વે ભારતનો અભિગમ : માનવ અધિકારો, નિઃશસ્ત્રીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણ

અહીં આપણે માનવ અધિકારો, નિઃશસ્ત્રીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણ જેવા વિશ્વના મહત્ત્વના અને મુખ્ય પ્રશ્નો પરત્વે ભારતીય અભિગમની ચર્ચા કરીશું.

માનવ હકો-અધિકારો અંગે ભારતનો અભિગમ

મનુષ્ય તરીકે જન્મતાંની સાથે જ વ્યક્તિ કેટલાક હકોનો હકદાર બને છે, માટે આ હકોને 'માનવહકો' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસ માટે અધિકારો મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. અધિકારો દ્વારા વ્યક્તિને પોતાની ક્ષમતા અને અપેક્ષા અનુસાર વિકાસ કરવા માટેનું હકારાત્મક વાતાવરણ પૂરું પાડવામાં આવે છે. આથી કહી શકાય કે અધિકારો એટલે એવા પ્રકારનું હકારાત્મક વાતાવરણ કે જેમાં રહીને વ્યક્તિ પોતાનો સર્વાંગી વિકાસ કરી શકે. રાજ્ય દ્વારા વ્યક્તિને આવું વાતાવરણ પૂરું પાડવામાં આવે છે. 10 ડિસેમ્બર, 1948 ના રોજ સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (યુએન-UN) ની મહાસભાએ 'માનવહકોની વૈશ્વિક ઘોષણા' (યુનિવર્સલ ડેકલેરેશન ઓફ હ્યુમન રાઈટ્સ)ને સ્વીકૃતિ આપી, તેમાં બધા જ માનવહકોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આની પાછળનો મુખ્ય હેતુ એવી પરિસ્થિતિ સર્જવાનો છે કે વિશ્વનાં રાજ્યો અગત્યના હકોનો સ્વીકાર કરીને પોતાના નાગરિકને તે આપે. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે થયેલ માનવહકોનો સ્વીકાર હકોનું મહત્ત્વ દર્શાવે છે. તેથી જ આપણે 10 મી ડિસેમ્બરને 'માનવ અધિકાર દિન' તરીકે મનાવીએ છીએ.

ભારત, વ્યક્તિના અધિકારોમાં વિશ્વાસ ધરાવે છે અને તેથી પોતાના રાષ્ટ્રના નાગરિકોના માનવ અધિકારોના જતન માટે પ્રયત્નશીલ છે. આ ઉપરાંત ભારતે વિશ્વના નાગરિકોના માનવ અધિકારોના સંરક્ષણ અને સંવર્ધન માટે હિમાયત કરી છે. એટલું જ નહીં વિશ્વના નાગરિકોના માનવ અધિકારોના પાલન માટે સંનિષ્ઠ પ્રયત્ન કર્યો છે. ભારત, સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના માનવ અધિકાર ઘોષણા પત્રમાં વિશ્વાસ ધરાવે છે તેમજ તેના અમલ અને રક્ષણ માટે હંમેશાં પ્રયત્નો કર્યા છે. વિશ્વમાં પ્રવર્તતા જાતીય ભેદભાવનો કાયમ વિરોધ કર્યો છે તેમજ વિશ્વના દેશોમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા જાતીય ભેદભાવોની નાબૂદી માટે ભારતે પોતાનો ફાળો આપ્યો છે.

નિઃશસ્ત્રીકરણ અંગે ભારતનો અભિગમ

વિશ્વમાં શાંતિ અને સલામતીની સ્થાપના અને જાળવણી માટે નિઃશસ્ત્રીકરણ ખૂબ જ મહત્ત્વની બાબત છે. વિશ્વનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે જોવા મળતી વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રો વધારવાની સ્પર્ધા વિશ્વમાં અશાંતિ અને અસલામતીનો માહોલ સર્જે છે. વિશ્વનાં રાષ્ટ્રો વચ્ચે શસ્ત્રીકરણની જે દોટ શરૂ થઈ છે તે ખરેખર ચિંતાનો વિષય છે. અણુશસ્ત્રો ક્ષણમાં વિનાશ કરી શકે તેમ છે માટે વિશ્વમાંથી ઘાતક અને વિનાશક શસ્ત્રો નાબૂદ થાય તે અત્યંત જરૂરી છે. આમ, નિઃશસ્ત્રીકરણ દ્વારા જ વિશ્વ પ્રગતિ સાધી શકે તેમ છે.

સામાન્ય રીતે નિઃશસ્ત્રીકરણ એટલે સામૂહિક વિનાશ કરનારાં શસ્ત્રોની સંપૂર્ણ નાબૂદી તેવો અર્થ કરી શકાય. નિઃશસ્ત્રીકરણ એ એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં શસ્ત્રોનો ઘટાડો, નિયંત્રણ અને નાબૂદી કરવાનું કાર્ય હાથ ધરવામાં આવે છે. નિઃશસ્ત્રીકરણમાં શસ્ત્રોનો ઘટાડો અને નાબૂદી ઉપરાંત રાષ્ટ્રોના લશ્કરી દળોના કદમાં પણ ઘટાડો કરવા પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

પ્રથમ વિશ્વ યુદ્ધ બાદ રાષ્ટ્રસંઘ (લીગ ઓફ નેશન્સ) દ્વારા નિઃશસ્ત્રીકરણ માટે પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ દ્વારા પણ નિઃશસ્ત્રીકરણની દિશામાં સઘન પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. નિઃશસ્ત્રીકરણ અંગે હેગ શાંતિ પરિષદથી લઈને અત્યાર સુધી ઘણી શિખર પરિષદો યોજાઈ છે. શિખર પરિષદોમાં નિઃશસ્ત્રીકરણ અંગેની ચર્ચા વિચારણામાં ભારતે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. ભારતે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘની સામાન્ય સભામાં નિઃશસ્ત્રીકરણ વિષે ચર્ચા કરી, આ અંગે વિશ્વ જનમત કેળવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. ભારત વિશ્વશાંતિના ધ્યેયને વરેલું હોવાથી નિઃશસ્ત્રીકરણની હિમાયત કરે છે. ભારત અણુ ઊર્જાનો ઉપયોગ શાંતિ અને લોકોના કલ્યાણ અર્થે કરવામાં માને છે.

વૈશ્વિકીકરણના સંદર્ભમાં રાજ્યની ભૂમિકા

ભારતે વર્ષ 1991 પછી નવી આર્થિક નીતિ અમલમાં મૂકી છે. નવી આર્થિક નીતિના ભાગરૂપે ભારતમાં ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ, વૈશ્વિકીકરણનો આરંભ લગભગ એકસાથે થયો છે. એટલે એ ત્રણેય પ્રક્રિયાઓ હેઠળ રાજ્યની ભૂમિકા શી હોવી જોઈએ એની થોડી ચર્ચા કરીએ.

ઉદારીકરણ અને ખાનગીકરણ આપણા અર્થતંત્રના આંતરિક પાસાંને વધુ સ્પર્શે છે. જ્યારે વૈશ્વિકીકરણ તેના બાહ્ય પાસાંને વધુ સ્પર્શે છે. જોકે આ બન્ને પાસાંઓ અને ત્રણે પ્રક્રિયાઓ એકબીજા સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલી છે અને એકબીજાને અસર કરે છે. વૈશ્વિકીકરણ, ઉદારીકરણ અને ખાનગીકરણ કોને કહેવાય તે અંગે ટૂંકમાં ખ્યાલ મેળવીએ.

સામાન્ય રીતે વૈશ્વિકીકરણને આર્થિક દૃષ્ટિએ મૂલવવામાં આવે છે. આથી કહી શકાય કે વૈશ્વિકીકરણ એટલે એવી પ્રક્રિયા જેમાં રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રનું આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રો સાથે એકીકરણ કરવામાં આવે છે.

ઉદારીકરણ એટલે સરકારી નિયંત્રણો દૂર કરવાં. ઉદારીકરણની નીતિ દ્વારા રાષ્ટ્રમાં આર્થિક વિકાસને વેગ આપવાના હેતુસર વેપાર, ઉદ્યોગો વગેરેને લગતા સરકારી નીતિ-નિયમો, નિયંત્રણો વગેરે હળવા કરવામાં આવે છે. લાયસન્સ-પરમીટ રાજ દૂર કરવામાં આવે છે તેમજ ઉદ્યોગો, વેપાર વગેરે માટે મંજૂરી મેળવવાની સરકારી જટિલ પ્રક્રિયા હળવી કરવામાં આવે છે. આયાત-નિકાસ પરના જકાતદર દૂર કરવામાં આવે છે અથવા તેમાં ઘટાડો કરવામાં આવે છે.

ખાનગીકરણ એટલે જાહેર સાહસોનું ખાનગી સાહસોમાં રૂપાંતરણ કરવું. ખાનગીકરણની પ્રક્રિયામાં રાજ્યની માલિકીના અથવા રાજ્ય હસ્તક ચાલતા ઉદ્યોગો, સેવાઓ, વ્યાપાર વગેરેનું ખાનગી ક્ષેત્રમાં રૂપાંતર કરવામાં આવે છે. ચીજવસ્તુઓ, સેવાઓ વગેરેના ઉત્પાદન, વિતરણ, ભાવ નિયમન વગેરેમાં રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ ઘટે છે.

પ્રથમ તો આપણે એક બાબતનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ કે આપણી બધી સમસ્યાઓનો ઉકેલ રાજ્ય લાવી શકે તેમ નથી, તેમ એકલું બજાર પણ લાવી શકે તેમ નથી. બન્નેની કેટલીક મર્યાદાઓ છે. જ્યાં રાજ્ય બિનકાર્યસાધક અને બિનકાર્યક્ષમ પુરવાર થાય ત્યાં બજારે ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ અને જ્યાં બજાર ન પહોંચે અથવા નિષ્ફળ જાય ત્યાં રાજ્યે ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ. એટલું નિશ્ચિત છે કે જ્યાં રાજ્ય નિષ્ફળ જાય ત્યાં ઘેરી કટોકટી ઊભી થયા વિના રહે નહિ. સમાજના વ્યાપક હિતમાં અને નબળા-વંચિત આરક્ષિત સમૂહોના ઉત્કર્ષ અને કલ્યાણ માટે કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં રાજ્યની ભૂમિકા મહત્ત્વની રહે છે. એ ભૂમિકા અને કાર્યો બજારને હવાલે કરી શકાય નહિ.

વૈશ્વિકીકરણ, ઉદારીકરણ અને ખાનગીકરણના વર્તમાન તબક્કામાં રાજ્યની ભૂમિકા ઘટતી નથી પણ બદલાય છે. કેટલાંક ક્ષેત્રોમાંથી તે ભલે પીછે હટ કરે પણ કેટલાંક અત્યંત મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રોમાં તેણે વધુ સક્રિય ભૂમિકા ભજવવાની છે. વૈશ્વિકીકરણનો ધસમસતો પ્રવાહ રોકાયો રોકાવાનો નથી. અનેક કારણો અને પરિબળોનું એ પરિણામ છે. જે પ્રવાહો અને પરિબળોએ એને જન્મ આપ્યો છે અને વેગ આપ્યો છે તે ઠીક-ઠીક લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહેવાના છે. એના લાભ અને ગેરલાભ બન્ને છે. આપણા જેવા વિકાસશીલ દેશોને ગેરલાભ થવાની વધુ સંભાવના છે. એણે મોટો પડકાર ઊભો કર્યો છે તો તક પણ પૂરી પાડી છે. જો વૈશ્વિકીકરણને આપણે રોકી શકવાના ન હોઈએ તો એ પડકારને ઝીલી લેવા માટે આપણી ક્ષમતાઓ અને સજ્જતાઓમાં વધારો કરવો જોઈએ અને રાષ્ટ્રીય હિતોનું રક્ષણ કરવા માટે રાજ્યે અસરકારક ભૂમિકા ભજવવી જોઈએ.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો :

(1) ભારતની વિદેશનીતિના પાયાના સિદ્ધાંતો સમજાવો.

(2) ભારતની વિદેશનીતિને ઘડનારાં પરિબળો જણાવો.

(3) ભારતના પડોશી રાષ્ટ્રો સાથેના સંબંધોની ચર્ચા કરો.

(4) બિનજોડાણવાદ એટલે શું? બિનજોડાણવાદની નીતિમાં ભારતની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરો.

2. ટૂંક નોંધ લખો :

(1) બિનજોડાણવાદ (2) ભારત-પાકિસ્તાન સંબંધો

(3) સાર્ક (4) G-20

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

(1) વિદેશનીતિ એટલે શું?

(2) બ્રિક્સ શું છે?

(3) પંચશીલના સિદ્ધાંતો કયા છે?

(4) ભારતે શા માટે બિનજોડાણવાદની નીતિ અપનાવી ?

4. સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી બાજુના ખાનામાં દર્શાવો.

(1) પંચશીલના સિદ્ધાંતોનો સૌ પ્રથમ સ્વીકાર ક્યારે કરવામાં આવ્યો ? ☐

(અ) 1952 (બ) 1954 (ક) 1956 (ડ) 1958

(2) ભારતની દક્ષિણે કયો મહાસાગર આવેલો છે ? ☐

(અ) પ્રશાંત મહાસાગર (બ) હિંદ મહાસાગર (ક) અરબ સાગર (ડ) બંગાળનો ઉપસાગર

(3) ભારત વસતીની દૃષ્ટિએ વિશ્વમાં કયું સ્થાન ધરાવે છે ? ☐

(અ) પ્રથમ (બ) બીજું (ક) ત્રીજું (ડ) સાતમું

(4) કયા દિવસને આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ તરીકે ઉજવવામાં આવે છે ? ☐

(અ) 20 મી જૂન (બ) 21મી જૂન (ક) 26 મી જૂન (ડ) 1લી જૂન

(5) સાર્કનું વડું મથક ક્યાં આવેલું છે ? ☐

(અ) દિલ્હી (બ) કાઠમંડુ (ક) લાહોર (ડ) ઢાકા

(6) નીચેના પૈકી કયું રાષ્ટ્ર સાર્કનું સભ્ય નથી ? ☐

(અ) ભારત (બ) ચીન (ક) નેપાળ (ડ) પાકિસ્તાન

(7) વર્ષ 2009 માં બ્રિક્સની પ્રથમ પૂર્ણ કક્ષાની શિખર પરિષદ ક્યાં યોજાઈ હતી ? ☐

(અ) ભારત (બ) રશિયા (ક) ચીન (ડ) બ્રાઝિલ

(8) યુરોપિયન સંઘના કુલ સભ્ય રાષ્ટ્રોની સંખ્યા કેટલી છે ? ☐

(અ) 24 (બ) 26 (ક) 28 (ડ) 30

પ્રવૃત્તિ

- ચર્ચાસભા ગોઠવો-ભારતની બિનજોડાણવાદની નીતિની પ્રસ્તુતતા.

●